

Jan Zaniewski

Białystok

Antropolingwistyka dzisiaj

Tematyka antropolingwistyki jest ściśle związana z tradycyjnym tematem lingwistycznym „Język i myślenie”, który jest jednym z najtrudniejszych, chociaż i ogólnych tematów, nie tylko w językoznawstwie lecz i szeregu nauk humanistycznych, w pierwszej kolejności w filozofii. Trudności te są wywołane tym, że, po pierwsze, dany temat, chociaż zawsze był jednym z podstawowych w badaniach lingwistycznych, usytuowany jest jakby na granicy dwóch (a w ostatnim czasie – znacznie większej liczby) nauk, co wywołuje konieczność użycia pojęć pokrewnych dziedzin wiedzy. Po drugie, trudności te mogą być wywołane określonym niewyraźnym charakterem pojęć, wyjaśnianych niedostateczną znajomością naszej współczesnej wiedzy o mechanizmie ludzkiego myślenia.

W niniejszej pracy rozwój wiedzy rozpatrywany jest na przykładzie nie takich, wymagających specjalistycznego przygotowania, nauk, jak na przykład, fizyka czy matematyka, a na rozwoju wyobrażeń, należących do powszechnie przyjętych dziedzin wiedzy, – takich jak pogoda, emocje, choroba, siedlisko, meble, owoce, warzywa – istniejącymi równolegle z człowiekiem z dawien dawna. Problem jest rozpatrywany nie na przykładzie jednego, na przykład języka angielskiego, arabskiego, chińskiego, polskiego czy rosyjskiego, a na podstawie wielu języków i narodów. Dlatego w rozwoju mogą uczestniczyć różne narody posiadające pismo lub jeszcze nie posiadające swego pisma. Także rozumienie podstawowych tez nowej nauki nie wymaga wiedzy lingwistycznej lub innych specjalności.

W historii lingwistyki już był wykorzystywany termin *antropologia lingwistyczna*, związany z osobą Franca Boaca, Eduarda Sapira i Benja-

mina Li Whorf'a, którzy badali stosunki pomiędzy językami i narodowymi stylami myślenia.

Przesłanki antropolingwistyki, które spowodowały pojawienie się tej nowej dyscypliny naukowej, powstały w końcu XX stulecia. Do nich można zaliczyć następujące: 1) w tym czasie stworzona była metodologia badania pól semantycznych; 2) pojawiło się i rozpowszechniło systemowe podejście w badaniach naukowych; 3) nagromadzono dane badań etymologicznych i diachronicznych, zarówno pojedynczych słów, jak i grup leksykalnych; 4) pojawiło się terminoznawstwo, badające terminologie narodowe, skorelowane z różnymi polami semantycznymi; 5) powstała konieczność opracowania środków lingwistycznych modelowania ludzkiego myślenia i poznania w systemach sztucznego intelektu; 6) ostatnie dane w badaniu możliwości nauczania wyższych naczelných języka znaków pozwoliły zauważyć u tychże naczelných zdolności do rozumowania, analogicznie ludzkiemu; 7) nastąpił wzrost zainteresowania problemem wykrycia podstawowych zasad myślenia. Dało to możliwość zauważenia nowych aspektów tego problemu i znalazło odbicie w powiększeniu ilości odpowiednich dyscyplin naukowych – *gnoseologii*, *epistemologii* i *logiki* oraz późniejszym, opracowaniu *systemów sztucznego intelektu*, *psychologii rozwojowej*, *psychologii pedagogicznej* (ponieważ nauczanie jest także procesem poznania), kończąc na takich niedawno powstałych dyscyplinach, jak *psychologia kognitywna*, *psychologia narodowa*, *etnolingwistyka*, *lingwistyka kognitywna* i *kulturologia* (choć i ten spis nie jest pełny).

Jednocześnie należy podkreślić, że prawie w żadnej z wymienionych dyscyplin naukowych praktycznie nie było prób zbadania *ewolucji myślenia* z punktu widzenia jej odbicia w języku, w szczególności przez leksykę. Ten aspekt badań kognitywnych staje się szczególnie ważny w związku z ostatnimi odkryciami w antropologii ogólnej i pojawiającą się koniecznością uściślenia teorii ewolucji.

W historii kształtowania się jakiegokolwiek dziedziny wiedzy naukowej można wydzielić szereg podstawowych etapów, a przede wszystkim, etap przednaukowy i naukowy. Przy badaniu ewolucji najstarszych dziedzin wiedzy wydziela się trzy etapy ich rozwoju – etap przednaukowy, kiedy w myśleniu ludzi korzystano z wyobrażeń i nazw w postaci zwykłych słów, etap protonaukowy (wczesny, prymitywno-naukowy) operujący specjalnymi wyobrażeniami, nazwy których są proterminami, i, szczególnie, etap naukowy operowania pojęciami i terminami. Na przykład badanie historii leksyki **meteorologicznej** języka angielskiego, polskiego i rosyjskiego pokazuje obecność trzech warstw chronologicznych. Warstwa **najstarsza**, związana z nazwami opadów, rozwinęła się ze słów powszechnie używanych, potocznych

(*deszcz, śnieg, rosa, grad* itd. i ich angielskich odpowiedników), istniejących jeszcze w języku ogólnosłowiańskim i ogólnogermańskim. Według chronologii, **następna** warstwa (XV–XVIII w.) związana jest z nazwami lokalnymi wiatrów (*tramontana, fen, surazu, wentania*). Wyrazy te mają już określone specjalistyczne cechy; są one zapożyczone z różnych języków i należą do leksyki specjalistycznej. Warstwa **trzecia**, ukształtowana w XIX–XX wieku, składa się z utworzonych na łacińskiej podstawie nazw chmur, które od samego początku tworzyły terminy naukowe, oznaczające nowe pojęcia¹.

Przy porównaniu głównych etapów ewolucji myślenia człowieka i jego języka łatwo jest zauważyć, że najbardziej zbadany jest współczesny system leksyki specjalistycznej, podczas gdy właściwości najwcześniejszego języka, okresu **protoludzkiego** mogą być określone z dużym prawdopodobieństwem. Brak jest zachowanych do naszych czasów źródeł pisemnych tego okresu (o ile one w ogóle istniały). Okres ten, poprzedzający pojawienie się współczesnego człowieka, rozpoczął się z wyodrębnienia człowieka jako biologicznego gatunku 6–8 milionów lat wstecz (niektóre ostatnie dane wskazują na 14 mln.) i zakończył się pojawieniem współczesnego kromańskiego typu człowieka (*homo sapiens*). Jak się wydaje, okres ten nie był dobrze zbadany z lingwistycznego punktu widzenia, a przy braku tekstów tego okresu, obecnie możemy tylko próbować z określonym prawdopodobieństwem określić jego podstawowe cechy. Prawdopodobnie, możemy wydzielić tu trzy zagadnienia: 1) w jaki sposób powstał język? 2) kiedy to się odbyło? 3) jakie były jego główne cechy?

Najpełniej w językoznawstwie opracowany jest problem pochodzenia języka. Istnieje kilka grup teorii pojawienia się języka, z których najbardziej udokumentowanym wydaje się być następujący bieg tego procesu. Na początku były mimowolne okrzyki, charakteryzujące się dźwiękowym wyrażeniem uczuć ówczesnej istoty (połowa człowieka – połowa małpy) lub jeszcze wzbogacane pobudzającymi gestami, wykorzystywanymi we wspólnych działaniach. Z czasem konieczność koordynacji działań wzrastała i stosowany pierwotny system dźwięków powiększał się, przechodząc stopniowo od pojedynczych dźwięków do sylab (proto-słów).

O czasie pojawienia się języka można powiedzieć, że problem ten znalazł bardziej znaczące odbicie w antropologii niż w językoznawstwie. W wielu monografiach antropologicznych zawarte są przypuszczenia o przybliżonym okresie powstania języka, podczas gdy językoznawstwo ogranicza się tylko

¹ М. А. Лазарева, *Сопоставительный анализ метеорологической лексики английского и русского языков*. Автореферат Дисс. канд. филол. Наук. Москва 1999, 19 с.

do referowania istniejących hipotez o możliwych drogach jego pojawienia się. W ostatnim okresie w publikacjach naukowych obserwuje się duże wahania w określaniu czasu pojawienia się języka – 1–1,5 mln. lat wstecz do 33–35 tysięcy lat. Na podstawie szeregu przesłanek i doprecyzowaniu jeszcze w 1994 roku poglądu, wydaje się, że język pojawił się 250–300 lat wstecz.

Odnosnie specyfiki języka okresu protoludzkiego, który nie był precyzyjnie i naukowo badany z punktu widzenia lingwistyki, to przy braku tekstów tego okresu, możemy tylko spróbować z pewną dozą prawdopodobieństwa określić jego podstawowe parametry. Cel ten można osiągnąć poprzez: 1) logiczną rekonstrukcję na podstawie znanych nam faktów biologicznych i 2) porównanie z rozwojem mowy dzieci wczesnego dzieciństwa². Dla późniejszych etapów wykorzystuje się etnograficzne obserwacje plemion, znajdujących się na wczesnych etapach rozwoju.

Następnym, najmniej zbadanym, z tych trzech etapów rozwoju leksyki (już uformowanego człowieka) jest okres **przednaukowy**. Możliwe, że początek tego okresu związany z pojawieniem się człowieka kromanionskiego, tj. około 90–100 tysięcy lat wstecz. Jednak tylko z pojawieniem się pisma około 5,5 tys. lat temu powstaje bardziej określona informacja o leksyce wczesnego człowieka. W tym czasie, jak się przypuszcza, winny były już istnieć najważniejsze nazwy obiektów i zjawisk otaczających człowieka, a także przedmioty codziennego użytku. Okres ten trwał do Średniowiecza, a leksykon był zależny od otaczających warunków i zmieniał się dość wolno.

Prawdopodobnie, w końcu okresu dopisemnego (5,5 tys. lat wstecz) aktywny słownik ówczesnego człowieka liczył 300–400 słów. Z pojawieniem się pisma winna była pojawić się różnica pomiędzy słownikiem aktywnym i pasywnym, a także różnica między objętością słownika człowieka piśmiennego i niepiśmiennego.

Naturalnie, obraz świata człowieka tego okresu znacznie różnił się od naszego, ponieważ żył on w zupełnie innym świecie. Zwykle w takich przypadkach, kiedy spotykamy w starych tekstach znane słowa, wydaje się nam, że dokładnie rozumiemy ich znaczenie, jednak w rzeczywistości podświadomie przydajemy dawnej świadomości współczesne kategorie myślenia. Pozostaje do sprecyzowania, w jakim stopniu dawne znaczenia pokrywają się ze znaczeniem mowy dziecka. Przeprowadzone w tym kierunku badania na podstawie porównania istniejących słowników mowy dziecka w różnych krajach i ustalenia wspólnego leksykonu dają, jak nam się wydaje, możliwość lepiej rozumieć obraz istniejącego kiedyś świata.

² Por. m.in. T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1976.

Drugim etapem duchowego rozwoju człowieka jest **etap protonaukowy**, będący przejściowym od codziennej wiedzy i może być uważany jako wstępny lub wczesny etap kształtowania się nauki. Może on być umiejscowiony w okresie od VI wieku do naszej ery; do V wieku naszej ery – dla cywilizacji antycznej i XIV–XV wieku – dla Europy. Okres ten może być nazwany jako wczesnonaukowy, ponieważ w tym czasie kształtowały się pierwotne podstawy wielu głównych współczesnych nauk, lub prymitywno naukowy, gdyż wiele ówczesnych wyobrażeń naukowych miało prymitywny charakter.

Z punktu widzenia badań antropolingwistycznych, pozytywnym czynnikiem tego okresu, jest możliwość oparcia się na istniejących danych o historycznych zmianach semantycznych słów niektórych języków. Jednym z kierunków badań winna być analiza danych filologicznych i wyników obserwacji rozwoju historycznego grup leksykalnych i pól semantycznych wielu języków.

Ważną cechą jest liczbowe tempo wzrostu leksyki, ponieważ właśnie w tym okresie ukształtowało się wiele fragmentów pojęć współczesnego obrazu świata. Wyniki naszych badań z ostatnich 15 lat dowodzą, że tempo rozwoju leksyki specjalistycznej w tym okresie jest imponujące. Angielskie nazwy schodów i ich elementów w języku staroangielskim liczyły 5 słów, w XIV–XV wieku do nich doszło jeszcze 8, a w XVI–XVIII wieku ich liczba wzrosła ponad czterokrotnie.

W tym okresie stopniowo kształtuje się warstwa leksyki specjalistycznej, która jest przedstawiona prototerminami, utworzonymi na podstawie zewnętrznych, przypadkowych cech obiektów. Podstawą tworzącej się prototerminologii każdej dziedziny wiedzy jest leksyka potoczna. Prototerminy utworzyły się drogą specjalizacji znaczeń potocznych słów, co świadczy o tym, że specjalne wyobrażenia kształtowały się na gruncie pojęć ogólnych. Znaczenie takich słów posiada charakter precyzujący i znane jest tylko osobom określonego zawodu.

Najbardziej znany nam jest współczesny **okres naukowy**, dający największe możliwości badań. W tym czasie pojawiają się odpowiednie terminologie, definiują się pojęcia, opracowywane są metody badawcze i stosuje się w badaniach odpowiednie techniki badawcze. Tylko na tym etapie mamy do czynienia z terminami, które posiadają określone znaczenie i są świadomie wybierane lub też tworzone. Tworzą one system, zwykle są umotywowane, ujednolicone, ezoferyczne, pozbawione synonimów i podlegają standaryzacji. Istnieje również tendencja do derywacji słowotwórczej i compositów, co jest odzwierciedleniem ciągłego uściśniania conceptów wyobrażeń i pojęć poprzez dodanie do ich nazw cech, co w rezultacie prowadzi

do wzrostu połączeń wyrazowych (w tym ich długości i jakości)³.

Ogólna tendencja w rozwoju nauki – to specjalizacja, występująca wraz z pojawieniem się nowych dyscyplin naukowych. Według danych Encyklopedii Britanica⁴, w XX wieku pojawiło się ponad 2,5 tys. nowych dyscyplin naukowych i ich liczba będzie podwajać się po każdym 25-leciu. Jednocześnie z rozwojem wiedzy, każde pole semantyczne dzieli się na mniejsze części, które z czasem stają się niezależnymi dziedzinami nauki.

Jednym z wyników badań antropolingwistycznych było ustalenie zjawiska stratyfikacji intelektualnej, tj. istnienia we współczesnym społeczeństwie ludzi z socjalnie uwarunkowanym różnym poziomem świadomości, co wywołuje różnice w zachowaniu się.

W niniejszej pracy autor starał się ustalić jedynie zbliżone zbieżności określonych etapów historycznych ewolucji świadomości człowieka i wskazać na ich powiązanie z rozwojem dorastania współczesnych populacji. Propozowane idee wymagają jeszcze sprawdzianów i uściśleń.

Pojawienie się nowej dyscypliny naukowej – antropolingwistyki, do zadań której należy rekonstrukcja brakujących kart ewolucji człowieka ogłoszone było na autorytatywnej konferencji naukowej „Język i kultura”, zorganizowanej w czerwcu 2004 roku przez Katedrę filologii angielskiej Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku. Na tej konferencji obok wybitnych badaczy Białorusi, Danii, Polski, Rosji, Ukrainy, Wielkiej Brytanii zajmujących się terminoznawstwem, lingwistyką kognitywną i kontrastywną podpisany był „Manifest Białostocki”⁵, w którym wskazywane były przesłanki pojawienia się i podstawowe cechy antropolingwistyki.

ANTHROPOLINGUISTICS TODAY

S U M M A R Y

The article presents the foundations of a newly created scientific discipline – anthropolinguistics and the results of research carried out over the last few years. It focuses on particular research areas and briefly discusses the features of the stages of human evolution: a proto-human (10 m. to 100.000 BC), a pre-scientific man (100.000 BC to the end of the Middle Ages), a protoscientific man (the end of the Middle Ages to the end of the 18th century) and a scientific (modern) man. The summary provides a perspective for further research.

³ A. Wierzbicka, *The Russian language*, [w:] *Semantics, culture and cognition*, N.Y. Oxford: Oxford University Press 1992; J. Zaniewski, *Język nauki – medycyna*, Białystok 1996.

⁴ *Encyclopedia Britannica*. Supplemets, 2004.

⁵ *Manifest Białostocki. Antropolingwistyka (Nowa Nauka XXI wieku)*, Białystok, WSFiZ 2009, s. 109–114.